

Формування правових засад середньовічної війни в контексті правової традиції регулювання збройних конфліктів

Сергій СТАСЮК,
помічник судді Верховного Суду
України

30

За своєю природою війна, вочевидь, більше, ніж будь-який інший вид людської діяльності, має спиратися на правові засади суспільства, яке її здійснює. Вважати, що людство майже ніколи не прагнуло війни як примітивного, грубого, чистого насильства і під цим кутом зору її не розглядало, зовсім не означає вдаватися до ідеалізму та відриватися від реальності. «Сокирами або гарпунами, стрілами або ядрами, хімічною зброєю або атомною, зблизька і здалеку, поодиноч чи великими масами, навмання чи за детально обміркованим методом люди вбивали одні одних, застосовуючи ті знаряддя вбивства, які надавали в їхнє розпорядження звичай та знання їхніх спільнот» [1, с. 157]. Війну намагалися прикривати, маскувати системою ідей, витоки яких корінилися у звичаях, праві, моралі та релігії, – механізм, за своєю суттю, призначений для того, щоб «приручити» війну, спрямовувати та використовувати її. Одне слово, війна – це феномен культури. Уявлення, яке складає про неї епоха або суспільство, більш-менш яскраво проявляється у тому, як її розпочинають, ведуть і завершують. Війна дає можливість науковцю вивчити співвідношення між реальністю і нормою, практикою і етикою, дією і правом.

На початку Середньовіччя, збираючи уламки Римської імперії, королі варварів вели свої війни за римськими звичаями. Війну розглядали як своєрідну суперечку, в якій обидві сторони, щоб з'ясувати власну правоту, сходились на полі бою. Інколи замість бойовища між двома арміями влаштовували поєдинок, у якому брали участь два полководці або їхні найкращі воїни. Така практика була поширена не лише в межах колишньої Римської держави. Так, 971 року обговорювали план поєдинку між візантійським імператором Іоанном Цимісієм та давньоруським князем Святославом для того, щоб врегулювати суперечку, не ризикуючи людьми [2, с. 279]. Як свідчить історична практика, такі плани майже ніколи не втілювались у життя аж до кінця Середньовіччя.

Був також інший звичай, вже суто германського походження. Він полягав у тому, що вирішальні бойовища інколи влаштовували на берегах річок. Для того щоб перемога була беззаперечною та загальновизнаною, переможцеві належало залишатися на полі бою цілий день і навіть три дні, якщо йшлося про «призначене бойовище». За давнім германським правом, це був час, необхідний для збирання військової здобичі. Цей звичай зберігався протягом багатьох століть. Поділ здобичі відбувався за надзвичайно суворими правилами: зазвичай після бойовища армія збиралася у визначеному місці, усередині якого встановлювали бойовий прапор, а навколо нього звалювали військову здобич. Процесом розподілу керував особисто полководець або призначена ним особа. Полонених зазвичай фізично знищували. Катування полонених – і язичників, і християн, інколи у великій кількості – дуже часто відбувалося упродовж усього ранньо-

го Середньовіччя. Тривалий час нормальним вважалося також й оборонення переможених у рабство.

Проте, незважаючи на, здавалось би, таку дикунську поведінку, думка про обмеження насильства, грабежів тощо торувала собі шлях у середньовічному суспільстві. Страх перед Вищою карою, бажання отримати заступництво від Бога або святих змушували правителів стримувати або й узагалі забороняти спустошення. Наприклад, каролінгські капітулярії свідчать про те, що правителі намагалися запобігти некерованій стихії грабежів задля заспокоєння населення і підтримання військової дисципліни. Ще одним чинником, який змушував переможців залишати в живих полонених, була жадібність, тобто розрахунок на багатий викуп, що було розповсюдженою практикою тих часів.

Під час численних військових дій, які постійно супроводжували епоху Середньовіччя, раз у раз з'являлися правові норми, що намагалися врегулювати стихію війни. Військове право (*jus militari*) поширювалося на правила оголошення війни, зобов'язання під час укладання союзів, способи нападу на противника, початок або завершення бойовища за певним сигналом. Воно також визначало покарання за порушення вартової служби, почесні винагороди за старанню й ініціативну службу, поділ військової здобичі з виділенням частки правителю тощо. Право народів (*jus gentium*), у свою чергу, поширювалось на розташування військ, побудову та зміцнення укріплень, а також війну, взяття у полон, оборонення у рабство, право повернення на батьківщину, мирні угоди, перемир'я, зобов'язання вшановувати послів, заборону шлюбів між іноземцями тощо.

Християнські погляди на війну, які тривалий час не впливали на поведінку варварських правителів, докорінно змінилися з часу навернення Імперії та імператорів до нової віри: сліди паціфізму, що збереглися у творах Квінта Тертуліана, Орігена, Лактанція, стерлися і забулися навіть тоді, коли Сульпіцій Север або Паулін Нольський наполегливо рекомендували відмовитися від участі у війні не тільки клірикам, а й узагалі усім охочим досягти досконалості у християнському житті. У Старому Заповіті відображено образ войовничого Бога, який посилає війну проти ворогів свого народу, та військові подвиги Аврама, Мойсея, Йосипа, Самсона, Ієффая, Гедеона, Давида, Іуди Маккавея. У заповідях Нового Заповіту – не опиратися злу, підставляти другу щоку, любити ворогів своїх і вкласти меча до піхв – ідеться не про засудження самої війни, а лише індивідуального, особистого насильства і, навпаки, є уривки, де військова професія розглядається як звичайна та законна. Наприклад, Іоанн Хреститель наставляє воїнів нікого не гнобити, не обмовляти і задовольнятися своєю платнею або дає пораду митарям не вимагати більше визначеного їм, Ісус Христос вітає віру сотника, в Посланні євреям виправдовуються війни Ізраїлю тощо [3].

Міланський єпископ Амвросій, який у минулому посідав високу адміністративну посаду, зміг зрозуміти весь тягар відповідальності світської влади. Він був першим з отців Церкви, який цілковито виправдовував війни заради захисту вітчизни від варварів, а суспільства від бандитів, поклавши, таким чином, початок її християнізації. У Пруденція «римський мир» (*pax romana*) і «християнський мир» (*pax christiana*) збігаються за значенням. Афанасій Великий проголосив убивство ворога у справедливій війні похвальним діянням. На початку V століття християнізацію армії офіційно було завершено. Едиктом Феодосія II з армії звільняли всіх, хто паплюжив себе язичницькими обрядами.

Надзвичайно великий вплив на всю подальшу середньовічну теорію мали погляди Августина Блаженного (354–430 рр.) з теологічних та етичних питань. На його думку, цілковитий мир на землі неможливий і нема надії, що мечі назавжди перекують на орала. Тому навіть в історії граду християнського є місце війни як постійній боротьбі з язичниками, еретиками, маловірами і навіть побратимами у вірі. Проте цей споконвічний песимізм не обертається у св. Августина засудженням усіх воєн. Деякі війни можуть бути справедливими, якщо вони сприяють установленню миру та справедливості.

Блаженний Августин вбачав у війні не тільки наслідок гріха, а й засіб від гріха, каральну санкцію, виконавцями якої є військовики. Його знаменитий вислів «справедлива війна карає за несправедливість» означає, як і у Цицерона, не лише те, що справедлива війна має на меті відшкодування збитків та відновлення «довоєнного статус-кво», а й те, що правитель виступає в ролі кия Божого, і його натхненні любов'ю дії благодатні навіть для тих, проти кого вони спрямовані. Хто сильно любить – той сильно карає, так можна було б підсумувати погляди Августина Блаженного.

Отже, справедливість війни ґрунтується на стані духу, рухомого совістю. Тому необхідно додержувати обіцянок, даних противникові, уникати безглузлого насильства, осквернення храмів, жорстокості та мстивості, бо лютість – ознака війни, яку ведуть зі схильності до вбивства, а не з любові до справедливості. Саме цим вона виявляє свої підступні наміри.

Під цим кутом зору Августин Блаженний припускав, що християнська віра здатна пом'якшувати жорстокість війни. Визнане, законне покарання, яке реалізує справедлива війна, стримуватиметься Нагірною проповіддю. І, врешті-решт, само собою зрозуміло, що, оскільки війна відповідає певному станові суспільства, то люди, які за своїми обов'язками чи покликанням перебувають вище за інших, мусять від неї відмовитись. Вочевидь, саме під впливом поглядів св. Августина та християнського віровчення за доби Каролінгів війни між християнами дещо втратили запеклість та звірину лють. У цю ж епоху поступово зник звичай обертати військовополонених у рабство. Випуск полонених як благочестива місія святих людей у мервінґські часи втратив своє значення. Практика знищення полонених, а також работоргівля опинилися на периферії західного християнського світу. Відтепер такі дії допускалися тільки під час зіткнень з язичниками.

Завдяки точній та суворій класифікації розкавання і покавання та переконанню, що пролиття крові за будь-яких обставин є оскверненням, яке вимагає очищення, звичай накладати офіційне покаяння на будь-якого воїна, що скоїв убивство, проіснував аж до XI століття. Ще Василій Великий (330–379 рр.) рекомендував на три роки позбавляти причастя усіх, хто проливав будь-яку кров на війні. Архієпископ Кентерберійський Теодор (668–690 рр.) проявляв меншу суворість. Він вважав, що той, хто убив людину за наказом свого сеньйора, не повинен відвідувати церкву протягом сорока днів, а той, хто скоїв убивство на війні, мусить сорок днів каятись. У англосакському пенітенціалії тієї ж епохи було щось подібне. Зокрема, передбачалося, що за вбивство у війні, спрямованій проти повсталіх або бунтівників власної країни, військовик не повинен відвідувати церкву сорок днів і поститися декілька тижнів. А якщо на державу нападуть язичники, грабуючи

церкви і знищуючи християнський народ, то військовик, який вчинив убивство, не скоїв тяжкого гріха. Тому він не повинен відвідувати церкву протягом семи, чотирнадцяти або сорока днів, а зтим, очистившись, отримати допуск до церкви.

З наведеного можна зробити висновок про різницю між війнами несправедливими, де людиновбивство суворо карається, і війнами оборонними, законними, де ті, що скоюють убивства, підлягають покаянню, але вельми легкому. Подібна думка припускає таку війну, на якій кожний військовик може самостійно визначити: чи скоїв він злочинне вбивство, чи ні.

Наприкінці XI століття у західному християнському світі набула поширення нова концепція так званої священної війни. Хоча вона формувалася на підставі августинівського поняття справедливої війни, концепція священної війни була значно ширшою за вчення Августина. Священна війна вважалася такою, що не тільки не ображає Бога, а й безсумнівно бажана для нього. Дії її учасників розцінювали не просто як морально припустимі, а й, оскільки вони боролися за шляхетну справу, – як ратний подвиг, що заслуговував особливої Божої милості, втіленої у відпущенні гріхів. Новизна концепції полягала в тому, що тепер священною війною оголошували воєнні дії, які мали відверто наступальний характер. За цим приховувалася реальність, яка проголошувала хрестові походи правомірними і репрезентувала їх як зразок справедливої війни (*bellum iustissimum*). Річ у тому, що, з одного боку, християнський світ уявляв себе фортецею, взятою в облогу, і тому здійснювані ним походи порівнювали з випадом обложених, а з другого – Святу землю розглядали передусім як царство Христа, і тому вважалось, що його столиця Єрусалим не захоплюється, а повертається вірними Христа.

Отже, в зазначений період сформувалася думка, що священна війна ведеться не лише з волі людей, які крають свій розум запитанням: законна вона чи ні, а за прямим волевиявленням Господа (звідси й заклики: «Так хоче Бог»), що безпосередньо надихає душі християн.

З другої половини XII століття до попередніх додалось ще одне виправдання хрестових походів: оскільки сарацини захопили землі, які колись належали Римській імперії, то Церква як спадкоємець цієї Імперії має всі законні підстави повернути собі те, що в неї відібрали силою. Вочевидь, саме тому у XIII столітті справедлива війна, яку християни вели проти невірних, дістала назву «римська війна» (*bellum romanum*). Принагідно зазначимо, що в епоху Середньовіччя з'явилася також мусульманська концепція «священної війни» проти «невірних» – джихад або газават, яка й досі посідає важливе місце в ісламі. Концепція «священної війни» слугувала релігійним прикриттям завойовницьких війн та походів арабів під час формування Арабського Халіфату [5, с. 24].

На тлі всесильної війни, що проникла в усі пори суспільного життя, у Середньовіччі зародилися такі явища, як рух за мир у двох його проявах – Божий мир і Боже перемир'я, правові засади ведення війни і пацифізм. Рух за мир прагнув покінчити з щоденним насильством, незаконними вилученнями і штрафами, з грабежами та набігами. Йшлося також про обмеження фаяди, або кривної помсти (*werra*). Логічним наслідком руху за мир стало створення народних міліцій, а це, у свою чергу, дало поштовх до боротьби народу з феодалами та сприяло визволенню міст. Міліціям миру був властивий антиєрархічний дух: не тільки через те, що сеньйорам-грабіжникам вони протиставляли селян, а головню тому, що вони змушували людей захищатися самостійно, не чекаючи допомоги від законних властей. Саме з каральних походів з церковними хоругвами проти палаців сеньйорів-грабіжників у 1070 році почався французький комунальний рух. А щодо «великої війни» (війни у прямому розумінні слова), яку вела публічна влада за допомогою військ та військових походів, то на неї ці заходи не розповсюджувались. Божий мир значною мірою сприяв оформленню поняття природної недоторканності невоюючих та їхнього майна. Безпосередньо з ідеєю Божого миру пов'язаний перелік тих, хто під час війни має «охоронну грамоту без вимоги»: людей Церкви, від прелатів до

20/2010
(281)

Засновник –
Верховна Рада України

Головний редактор
Світлана ПИСАРЕНКО

Редакційна колегія:

Віктор КОРНІЮК, Лариса СЕВЕРЕНЧУК,
Юрій АРТЕМЕНКО, Олександр БАНДУРКА,
Іван БОКИЙ, Степан ГАВРИШ, Віктор ГРАБ,
Юлій ЮФФЕ, Віктор КИРИЛЛОВ,
Олександр КОПИЛЕНКО, Анатолій МАТВІЄНКО,
Павло МАТВІЄНКО, Анатолій МАЦЮК,
Микола МЕЛЬНИК, Борис ОЛІЙНИК,
Сергій ПРАВДЕНКО, Анатолій СЕЛІВАНОВ,
Лесь (Леонід) ТАНОК, Віктор ТАРАН (Терен)

Головний редактор

Світлана ПИСАРЕНКО – 235-81-55

Приймальня – 235-79-58

Заступник головного редактора – завідувач
відділу з висвітлення питань місцевого
самоврядування та регіональної політики
Віктор КОРНІЮК – 272-46-30

Відповідальний секретар

Лариса СЕВЕРЕНЧУК – 235-79-53

Головний бухгалтер **Ірина КИСІЛЬ** – 235-79-58

Відділ з висвітлення питань

парламентської діяльності:

Микола БіЛОКОПИТОВ – 234-67-78,

Олексій СИЩУК – 235-79-55,

Юлія ЦИРФА – 234-67-78

Відділ соціально-економічної політики

та правового забезпечення:

Юрій ПОТАШНИЙ – 235-81-56,

Світлана ФІЛОНЕНКО – 234-67-78

Відділ гуманітарної політики:

Завідувач **Ольга КЛЕЙМЕНОВА** – 235-79-55,

Лучія ПУЗИКОВА, Лариса МАРЧУК,

Євген ТИЩУК

Літературні редактори: **Олена ЧОПОВСЬКА,**

Валентина НЕСЛУЖЕНКО – 235-79-60,

Наталка СЕМІВОЛОС – 235-79-53

Реклама та передплата:

Віра ПРАВИНА – 272-46-23

Дизайн – **Ольга ПРОКОПЧУК** – 235-81-56

Верстка – **Наталія КОВАЛЕНКО** – 235-81-56,

Наталія РЕПЕЦЬКА – 235-79-60

Підтримка сайту –

Євген СИНЕЛЬНИКОВ – 235-79-60,

Олексій ЛОЗИНСЬКИЙ, Діана ТОКОВЕНКО

04053, Київ-53,

пров. Несторівський, 4

E-mail: mail@viche.info

E-mail: viche@rada.gov.ua

www.viche.info

Підготовку та випуск у світ журналу «Віче»

за дорученням засновника здійснює редакція.

© Віче, 2010.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого

засобу масової інформації КВ № 570

від 05.04.1994.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

І залишає за собою право на редагування,

опублікування наданих авторами творів та сплату

авторського гонорару. Рукописи не рецензуються

і не повертаються.

При передруку посилання на «Віче» обов'язкове.

Відповідальність за зміст і достовірність

рекламних оголошень несуть рекламодавці.

R – матеріали, які друкуються на правах реклами

Підписано до друку 14.10.2010.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 2,3.

Зам. № _____ Тираж 3500 прим.

Ціна договірна.

Набрано і зверстано на комп'ютерному

комплексі редакції журналу «Віче».

Надруковано з готового оригінал-макета

у ТОВ «Видавничо-поліграфічний центр

«ЛІТОПИС-ХХ», 03151, Київ-151,

Повітрофлотський проспект, 56.

Свідоцтво державного реєстру видавців

ДК № 1147 від 11.12.2002.

Журнал «Віче» читають у Верховній Раді та її комітетах, адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України, Держкомтелерадіо. Він також надходить до бібліотек Конгресу США та Ради Європи, до Книжкової палати України, Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Національної парламентської, Державної науково-технічної, Державної бібліотеки для юнацтва, Державної науково-педагогічної, Центральної імені М. Островського.

Передплатний індекс – 74254.

паломників, зокрема й капеланів, послушників і відлюдників, пастухів, селян, купців, жінок, людей похилого віку та дітей. Боже перемир'я (*treuga Dei*) наслідувало ті само настрої, хоча й мало свої особливості. Це поняття з'явилося на соборі в місті Тулузі (1027 р.). Згідно з угодою, або перемир'ям (*pactum sive treuga*), проголошеними там, будь-яке насильство треба припинити з дев'ятої години в суботу ввечері до часу першої молитви в понеділок вранці: постанова такого ж порядку, що й ухвала, яка забороняла у неділю судові слухання, ручну працю та торги. Вимогами Божого перемир'я також було заборонено будь-якої пори року насильство, не пов'язане з війною. А стосовно справедливої війни, то більшість знавців канонічного права і теологів вважали недоцільним накладати на неї будь-які тимчасові обмеження. Фома Аквінський допускав, що в разі потреби (а справедлива війна завжди потрібна) можна воювати під час сакральних свят.

Правові засади ведення війн також пов'язані з діяльністю Церкви та ініційованим нею вченням про справедливі та несправедливі війни. У практичній площині знаменним став II вселенський Латеранський собор (1139 р.), який оголосив анафему стрільцям та арбалетникам, що застосовували зброю у війнах між християнами. Використання лука та арбалету дозволялось лише проти невірних, язичників, катарів, а також у справедливих війнах. Під час воєнних дій почали з'являтися правові норми, які певним чином намагалися упорядкувати насильство, пов'язане з війною. Війна вважалася законною, якщо її оголошували та провадили під егідою правителя. Така війна почесна, шляхетна, її ведуть «шляхетні воїни» відповідно до «істинної військової справедливості», або «лицарської дисципліни». Саме тому влада та полководці намагалися нав'язати своїм військам «лицарську дисципліну», внаслідок чого відбувалася не тільки певна гуманізація війни, а й зміцнення боєздатності армії. Боротьба з «негідними подвигами», крадіжками, грабежем, катуваннями та вбивствами, святотатством, гвалтуванням жінок, підпалами, захопленнями людей тощо була на користь і правителям, і цивільному населенню. Ось чому військові ордонанси містили накази та розпорядження морально-етичного характеру. Підтвердження цього – «статути, накази та звичаї для війська», оприлюднені Ричардом II у 1385 році. Під страхом смерті вони вимагали не осквернити Святого причастя та чаші для Святих Дарів, не грабувати церков, не нападати на кліриків, жінок, цивільних осіб. Також були формально заборонені грабж по-мешкань та винищення родів.

Реакцією на тотальне насильство, вочевидь, стало зародження такого соціального явища, як середньовічний паціфізм. Воно, хоча й в обме-

женому вигляді, розвивалося з дозволу, благословення та з участю Церкви і духівництва. Серед папства, знавців католицького права і теологів наростало занепокоєння з приводу численних війн між християнами. Критерії справедливої війни, чітко визначені на початку XIII століття, сприяли засудженню значної кількості конфліктів, тому папи та їхні легати проявляли особливу схильність до арбітражу, судових інстанцій та переговорів. Від Данте до Вікліфа, від П'єра Дюбуа до Еразма Роттердамського передавалася ілюзорна мрія – створити під егідою єдиної влади або суверенної асамблеї нове християнське співтовариство, де війну було б заборонено згідно із законами і її не застосовували в реальному житті. У середні віки побутувало навіть утопічне уявлення про існування країни або суспільства, яким узагалі були не відомі війни та насильство. Проте обмежене тлумачення паціфістських тез Старого Заповіту, успадкована від римського права ідея про те, що завжди дозволено силою чинити опір силі, а також те, що з часів Костянтина християнство отримало доступ до влади, завадили середньовічному паціфізму набути визначених форм [2, с. 282–315].

Отже, середньовічне суспільство, використовуючи термінологію Ч.Москоса, було суспільством готовності до війни [6, с. 81]. Важливими досягненнями Середніх віків є вчення про справедливі та несправедливі війни, утвердження правових засад ведення війн, зародження руху за мир і визнання у зв'язку з цим статусу невоюючих, які стояли поза війною.

Джерела

1. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. – К.: Юніверс, 2000. – 688 с.
2. Кантамін Ф. Война в Средние века / Пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова; под ред. Ю. П. Малинина. – СПб: Ювента, 2001. – 416 с.
3. Біблія або Книги Святого Письма старого й нового заповіту / Із мови давньоєврейської та грецької ново перекладена. – К.: Українське біблійне товариство, 1992. – 296 с.
4. Ковальський Я. В. Папы и папство / Пер. с пол. – М.: Политиздат, 1991. – 236 с.
5. Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики / Під заг. ред. С. П. Мосова. – К.: НАОУ, 2006. – 308 с.
6. Москос Ч. Вооруженные силы в обществе отрицания войны // Армия и общество / Сост. и общ. ред. Н. А. Чалдымова и А. И. Черкасенко. – М.: Прогресс, 1990. – С. 78-83.
7. История средних веков. Хрестоматия. Пособие для учителя. В 2 ч. Ч. 1. (V–XV века) / Сост. В. Е. Степанова, А. Я. Шевеленко. – 3-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1988. – 287 с.

